
Շիրակ Թորոսյան, Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919-1920 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2017, 233 էջ

Անկախության ձեռքբերումից հետո Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը հայտնվել էր բազում մարտահրավերների առջև: Խնդիրը միայն այն չէր, որ անհրաժեշտ էր նորանկախ պետությունը պաշտպանել թշնամիներից և արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել նրա անվտանգությունն ապահովելու համար: Հրատապ ու անհետաձգելի հարցեր էին բանակաշինության, պետական կառույցների, արդյունավետ դիվանագիտական ծառայության ստեղծումը, զարգացման հետագա հեռանկարների մշակումը և այլն: Մանուկ հանրապետության ղեկավարները այդ գերխնդիրների թվին էին դասում նաև փոքր տարածքի վրա կծկված երկրի ընդարձակման, ինչպես նաև ծովային ելք ձեռք բերելու հարցերը՝ որպես երկրի կենսունակությունն ապահովելու կարևորագույն պայման: Ուստի բնավ պատահական չէ, որ ծովային ելքի հարցը դարձել էր հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը, որը առաջին հանրապետության պատմության չհետազոտված կամ թերի ուսումնասիրված հիմնահարցերից է:

Հետևաբար միջազգայնագետ-պատմաբան Շիրակ Թորոսյանի սույն աշխատությունը լրացնում է այդ բացը: Ժամանակագրական առումով այն ընդգրկում է շուրջ երկու տարի՝ 1919 թ. հունվարից մինչև 1920 թ. ընկած ժամանակահատվածը, որը լի էր վերելքներով ու վայրէջքներով, հաղթական ու ողբերգական բուռն իրադարձություններով: Գիրքը շարադրված է հարուստ աղբյուրների, գրականության և մամուլի վկայություններով, ինչպես նաև այդ ժամանակահատվածում տարածաշրջանում ծավալվող միջազգային հարաբերությունների բարդ և խճողված խնդիրների համատեքստում:

Ծովային ելքի իրավունքը՝ որպես պետությունների անքակտելի իրավունքներից մեկը, իր արտացոլումն է գտել Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հրապարակած հայտնի «14 կետերում»: Դրանց հիման վրա Ազգերի լիգան ընդունել էր համապատասխան որոշում ծովեզերք չունեցող պետությունների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ: Սակայն այդ որոշումը անկատար ու թերի էր, ձևակերպումները՝ անորոշ: Ինչպես հայտնի է, ծովեզերք չունեցող պետությունների իրավունքները հստակորեն ձևակերպվեցին և ամրագրվեցին միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ ՄԱԿ-ի «Ծովային իրավունքի» կոնվենցիայով:

Ուշագրավ է նշել, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի եզրափակիչ փուլում Հայաստանի համար ծովային ելքի կարևորությունը գիտակցել են մեծ պետությունները, ինչպես նաև Հայաստանի ճակատագրով մտահոգված առանձին պետական, հասարակական ու անհատ գործիչներ: Այդ գաղափարի իրագործման ջատագովների առաջին շարքերում, անկասկած, եղել է ԱՄՆ-ը՝ ի դեմս նախագահ Վուդրո Վիլսոնի: 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին կոնգրեսական Էդվարդ Լիթթլը ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի քննարկմանն է ներկայացնում մի բանաձև, որտեղ նշվում էր, որ «հայ ժողովուրդը իրավունք ունի լինելու ազատ և անկախ, ծովային ելք ունեցող պետություն»: Այդ նույն ժամանակներում Հայաստանի ծովային ելքի հարցը ընդգրկված էր նաև պատերազմում հաղթանակած Եռյակ համաձայնության պետությունների քաղաքական քննարկումների օրակարգում:

1919 թ. Փարիզում գումարված խաղաղության վեհաժողովը կոչված էր ոչ միայն պայմանագրեր կնքելու պատերազմում պարտված պետությունների հետ, այլև որոշելու հետպատերազմյան աշխարհակարգը: Հայ ժողովուրդը մեծ հույսերով էր սպասում նրա որոշումներին: Երևանում համարում էին, որ վեհաժողովը նաև ծովային ելքի հարցի լուծման իրական հնարավորություն է ընձեռում: Պատահական չէ, որ խաղաղության վեհաժողովին մասնակցելու համար նախատեսված պատվիրակությանը (Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ) տրված հրահանգում Հայաստանի կառավարությունը սկզբունքային կարևորություն էր տալիս ծովային ելքի հարցին: Սակայն դժբախտությունը այն էր, որ այդ հարցի կապակցությամբ հայ իրականության մեջ միասնական տեսակետ գոյություն չուներ: Նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետությունում առկա էին ծայրահեղորեն տարբեր տեսակետներ, ուստի, ընդհանուր հայտարարի չգալով, որոշվում է հրահանգների վերջնական ձևակերպումը թողնել կառավարությանը: Վարչապետ Հ. Քաջազունին 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ին Փարիզ մեկնող պատվիրակությանը հանձնում է իր հանձնարարագիր-հրահանգը, որտեղ շրջանցվում էին թե՛ ծովից ծով Հայաստանի և թե՛ սահմանափակ պահանջներ ներկայացնողների տեսակետները: Առաջ էր քաշվում միայն դեպի Սև ծով ելք ունենալու չափավոր պահանջը: Ի դեպ, այդ հրահանգը մշակված վարչապետ Հովհաննես Քաջազունին, ՀՅԴ բյուրոյի անդամ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և մի շարք այլ առանցքային գործիչներ նեղ շրջանում կարծիք էին հայտնում, որ առհասարակ ծովային ելքի պահանջը իրատեսական չէ, որ հարցի լուծման ավելի իրատեսական և գործնական ճանապարհը սևծովյան մեկ կամ մի քանի նավահանգիստներում տարանցիկ արտոնությունների ձեռքբերումն է:

Մինչդեռ Փարիզում արևմտահայության շահերը ներկայացնող Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը, որի պատկերացրած Հայաստանի տեսլականը ժամանակի գերիշխող մտայնության համաձայն աչքի էր ընկնում խիստ մաքսիմալիզմով, Հայաստանի համար ծովային ելք էր պահանջում թե՛ Սև և թե՛ Միջերկրական ծովերում: 1919 թ. փետրվարին

Փարիզի վեհաժողովին համատեղ ներկայացրած «Հայկական պահանջների» հուշագրում ընդգրկվեցին բացառապես Ազգային պատվիրակության առաջարկությունները: Դրանք վեհաժողովին ներկայացնելու իրավունքը ևս տրվեց Պողոս Լուսարիին:

Պահանջելով ծովային ելք թե՛ Միջերկրական և թե՛ Սև ծովերով, հայ պատվիրակները, ինչպես նշում է Շ. Թորոսյանը, դա հիմնավորում էին նրանով, որ միայն Սև ծովի ելքի պարագայում Հայաստանը հնարավորություն չի ունենա սերտ հարաբերություններ հաստատելու Արևմուտքի հետ և առաջվա պես կմնա Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական ազդեցության տակ: Ուստի Հայաստանը պահանջում էր Կիլիկիան իր Ալեքսանդրեթ նավահանգստով՝ որպես Միջերկրականի ավիր դուրս գալու հնարավորություն (էջ 208):

Ի դեպ, Պողոս Լուսարի մտեցումները Կիլիկիայի և միջերկրածովյան նավահանգիստների հարցի կապակցությամբ հայ (հատկապես արևմտահայ) իրականության մեջ բաժանում էին շատերը: Նրանց կարծիքով՝ առանց Կիլիկիայի և նրա վրայով ծովային ելքի հայկական պետությունը երբեք չէր կարող կենսունակ լինել: Նման ճանապարհով Հայաստանը կարող էր շփվել ոչ միայն միջերկրածովյան-լևանտյան աշխարհի հետ, այլև հայացքը շրջել դեպի Արևմուտք: Հայերի «երկրորդ վերադարձի» հույսը Կիլիկիա այդ օրերին սնվում էր օվկիանոսի այն կողմից և Թեմզայի ափերից հնչող հայասերների խրախուսանքներից:

Մակայն ամբողջ դժբախտությունը այն էր, որ 1916 թ. ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Կիլիկիան բաժին էր հասել Ֆրանսիային: Ուստի վերջինս կտրուկ հանդես եկավ Փոքր Հայքը Հայաստանին հանձնելու հարցադրման դեմ՝ նույնիսկ հայերին մեղադրելով «իմպերիալիստական հակումներ» ունենալու մեջ: Այսուհետև Կիլիկիայի հարցում Փարիզը հայերին դասելու էր իր հակառակորդների շարքը:

Փարիզի հայ պատվիրակությունը ստիպված էր կենտրոնանալ միայն դեպի Սև ծով ելք ունենալու պահանջի վրա: Շ. Թորոսյանը հանգամանորեն ներկայացնում է այդ հարցի շուրջ ծավալված բարդ ու հակասական գործընթացի մանրամասն պատմությունը: Սկզբնապես, որպես ծովային ելքի հիմնական տարբերակ, առաջ է քաշվում Տրապիզոնը, գաղափար, որին աջակցում էին Անգլիան և ԱՄՆ-ը: Մինչդեռ Ֆրանսիան դեմ արտահայտվեց այդ լուծմանը՝ նախ հակադրվելով անգլիական շահերին, որի համար Տրապիզոնը Մեծ Բրիտանիայի մերձավորարևելյան առևտրի (Էրզրում – Տրապիզոն – Թավրիզ առևտրական ճանապարհի) կարևորագույն զարկերակն էր, որը նա չէր ցանկանում թողնել իր տնտեսական մրցակցի ձեռքերում, մանավարդ որ այդ կողմերում ինքը ևս ուներ կենսական շահեր: Բացի դրանից, այդ շրջանում արդեն ֆրանսիացիները գաղտնի սիրախաղ էին սկսել քեմալականների հետ: Այդ բոլորին գումարվեց նաև պոնտահույների դիմադրությունը, որոնք ձգտում էին Պոնտոսում ստեղծել ինքնակառավարվող հունական

պետություն: Տրապիզոնի հարցը բորբոքեց նաև վրացիներին: Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերին Լոնդոնում Վրաստանի ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչները տարածել էին փաստաթղթեր, որոնցում նշվում էր, որ հայկական պահանջները Սև ծովում նավահանգիստ ձեռք բերելու հարցով չպետք է վերաբերեն Բաթումին և նրան հարող Տրապիզոնի վիլայեթի ծովափնյա շրջաններին, այն է՝ Լազիստանին:

Որպես մյուս հնարավոր տարբերակ՝ քննարկվեց Լազիստանը իր Ռիզե և Արթինե նավահանգիստներով Հայաստանին տրամադրելու հարցը: Հայ պատվիրակները Լազիստանի կապակցությամբ պահանջները հիմնավորում էին միայն ծովային ելք ունենալու անհրաժեշտությամբ՝ առաջնորդվելով Անտանտի պետությունների որդեգրած այն սկզբունքով, որ յուրաքանչյուր նորաստեղծ պետություն պետք է ունենա սեփական ծովային ելք: Քննարկումների արդյունքում ըստ Անտանտի ընդունած որոշման՝ Լազիստանը պետք է դառնար ինքնավար պետություն Հայաստանի նույնպես ինքնիշխանության ներքո: Այդ երկրամասի կարգավիճակի վերաբերյալ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերտելոն պարզաբանում է, որ «նույնպես իշխանության» տակ հարկ է հասկանալ այն, որ Լազիստանում Հայաստանը պարզապես ունենալու է իր դրոշը բարձրացնելու իրավունք, և որ նա չի խառնվելու այդ ինքնավար պետության գործերին, քանի դեռ Հայաստանին կերաշխավորվի ճանապարհների ազատ օգտագործման իրավունք:

Սակայն վրացական կառավարությունը կտրուկ առարկում է այդ որոշման դեմ՝ նախ առաջ քաշելով լազերի վրացական ծագման և Լազիստանի նկատմամբ Վրաստանի պատմական իրավունքների հանգամանքը և ապա լազերի ինքնորոշման իրավունքը: Վրացիները պնդում էին, որ հիշյալ ծրագիրը հնարավորություն կտա Հայաստանին սեպի նման մխրճվել Վրաստանի մարմնում:

Հայաստանի ծովային ելքի համար առաջ է քաշվում նաև Բաթումի տարբերակը: Առաջարկվում է այն հռչակել ազատ նավահանգիստ, իսկ Բաթումի մարզի մի մասը հատկացնել Հայաստանին, Բաթումով և Լազիստանով ծով դուրս գալու ենթակառուցվածքներն ապահովելու նպատակով Հայաստանի կառավարությունը ծրագրում է ճորոխի գետի ձախափնյա հովտով կառուցել Կարս-Բաթում սեփական երկաթուղին՝ դեպի Ռիզե կամ Արթինե ճյուղավորումով՝ միաժամանակ պահանջելով Բաթումում ունենալ սեփական նավահանգիստ: Սակայն այդ բոլոր առաջարկությունները տարբեր պատճառաբանություններով մերժվում են Վրաստանի կողմից: Իր շահերին հետամուտ վրացական պետությունը ճարակորեն խուսանավում էր՝ բոլորին հավաստիացնելով, որ բնավ կարիք չկա Հայաստանի համար ծովային ելքի նոր տարբերակներ որոնելու, քանի որ իրենք պատրաստ են Հայաստանին, Ադրբեջանին և առհասարակ ամբողջ միջազգային առևտրական հանրությանը հատկացնել տարանցիկ արտոնություններ Վրաստանում արդեն գոյություն ունեցող տրանսպորտային գծերով:

Մյուս կողմից Հայաստանի ծովային ելքի հարցը, ընկնելով Անտանտի պետությունների աշխարհաքաղաքական հակասությունների կարուսելի մեջ, սկսում է ճեղքվածքներ տալ: Ճիշտ է, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի պայմանագրով ճանաչվեց Հայաստանի ծովային ելքի իրավունքը, սակայն նախ այդ պայմանագիրը ստորագրած պետություններից և ոչ մեկը իրական ցանկություն չդրսևորեց այն կյանքի կոչելու համար, և ապա տարածաշրջանում ծավալվող միջազգային-քաղաքական իրադարձությունները վերջնականապես այն մղեցին անեության գիրկը: Քեմալական Թուրքիայի ընդունած «Ազգային ուխտը», ինչպես նաև Լոզանի կոնֆերանսը մահացու հարված էին հասցնում հայ ժողովրդի արդար դատին, այդ թվում նաև ծովային ելք ունենալու բաղձանքին:

Ի վերջո տարածաշրջանում ծավալվող իրադարձությունների (բոլշևիկյան հեղեղի առաջխաղացումը դեպի հարավ, քեմալական շարժման վերելքը, վրացական կառավարության անգիջում կեցվածքը, Անտանտի տերությունների ներքին կյանքի դժվարությունները և այլն) ճնշման տակ դաշնակիցները որոշում են փակել Հայաստանի համար ծովային ելքի հարցը՝ վրացական կառավարությունից պահանջելով «ամենասպառիչ երաշխիքներ», որ Հայաստանի Հանրապետությանը կհատկացվեն տարանցման արտոնություններ և Բաթումի նավահանգստից օգտվելու իրավունք:

Անշուշտ, Անտանտի երկրների մայրաքաղաքներում միանգամայն պարզորոշ գիտակցում էին, թե ինչ գին ունեին Վրաստանի «ամենասպառիչ երաշխիքները», և ամենակարևորը՝ իրենց այդ որոշմամբ հավերժացվում է Հայաստանի տնտեսական կախումը Վրաստանից: Այդ միտքը Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոնը Հարավային Կովկասում բրիտանական կոմիսարին ուղղված հեռագրում ձևակերպել է հետևյալ կերպ. «Հավանաբար նրանք (վրացիները – Վ. Բ.) ցանկանում են Բաթումը ստանալ առանց պարտավորությունների ու պայմանների և ապա հանգստի ժամին խեղդել իրենց հարևաններին»:

Ինչպես հայտնի է, Բաթումի հարցի հանգուցալուծումը ի վերջո կատարվեց բոլշևիկների կողմից, որոնք 1920 թ. մայիսին կնքված ռուս-վրացական պայմանագրով Բաթումի մարզը ճանաչեցին որպես Վրաստանի անբաժանելի մաս: Նույն թվականի հուլիսին անգլիացիները Բաթումը հանձնեցին Վրաստանին:

Գովելի է, որ թեև Շ. Թորոպյանը միանգամայն իրավացիորեն գտնում է, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում հայ-վրացական հարաբերությունները ներարկված էին անվստահության ու կասկածամտության թույնով, սակայն դրսևորելով լայնախոհություն, այդուհանդերձ, խուսափում է մեր դարավոր հարևանից կերտել թշնամու կերպար: Ավելին, նա ցույց է տալիս, որ վրաց քաղաքական գործիչների թվում ևս եղել են մարդիկ, որոնք, գիտակցելով հայ-վրացական գործարար համագործակցության արժեքը, տուրք չեն տվել ազգայնականությանը, անհանդուրժողականությանն ու քաղաքական նեղ-

մտությամբ և, դրսևորելով օբյեկտիվ ու անաչառ մոտեցում, հայերի ծովային ելք ունենալու պահանջը համարել են բանական և օրինական:

Շ. Թորոսյանը քննարկում է նաև հայ-վրացական հարաբերություններում Արդահանի, ինչպես նաև անգլիացիների կողմից Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու խնդիրները, որոնք անմիջական առնչություն ունեն ուսումնասիրության բուն նյութի հետ, քանի որ Հայաստանի համար Արդահանը դեպի Սև ծով ճանապարհի միակ նախադուռն էր: Գրքում ցույց է տրվում, որ Հայաստանի և Վրաստանի միջև անգիջում ու անհեռանկար վեճի արդյունքը Արդահանի և Օլթիի համար ունեցավ ցավալի ավարտ, քանի որ 1921 թ. փետրվարին քեմալականները գրավեցին դրանք:

Ընդհանուր առմամբ Շ. Թորոսյանի աշխատության մեջ քննարկվող հարցերը աչքի են ընկնում մոտեցումների գիտականությամբ, պատմական ճշմարտությանը և անաչառությանը հավատարիմ լինելու սկզբունքով: Հեղինակը հիմնականում ճիշտ է ընկալում քաղաքական իրադարձությունների ներքին տրամաբանությունը: Աշխատում է գերծ մնալ զանազան գաղափարական ազդեցություններից և այլն:

Մեր պարտքն ենք համարում նաև նշել, որ այս հետաքրքիր, արժեքավոր ու նորույթ պարունակող ուսումնասիրության մեջ տեղ են գտել նաև վիճահարույց խնդիրներ, առանձին անձություններ, երբեմն նաև անհարկի զգացմունքային զեղումներ: Բերենք մի քանի օրինակներ. առանձին դրվագներում իրավացիորեն քննադատական խոսքեր ուղղելով առաջին հանրապետության ղեկավարության և դիվանագետների հասցեին՝ Շ. Թորոսյանը տուրք է տալիս ծայրահեղությանը. «Այն, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը նրա ղեկավարների ոչ ճկուն արտաքին քաղաքականությունն էր, դա փաստ է» (էջ 130):

Մեկ այլ առիթով նա գրում է. «Այսօր էլ այլընտրանքային ծովային ելքը Հայաստանի համար շարունակում է առաջնային մնալ: Այդ ելքը կարող է լինել Տրապիզոնը կամ մեկ այլ թուրքական նավահանգիստ, սակայն արցախյան հակամարտությամբ պայմանավորված Թուրքիայի նախապայմանների քաղաքականության հետևանքով թուրք-հայկական սահմանը դեռևս շարունակում է փակ մնալ: Ուստի Հայաստանն ավելի արմատական քայլեր պետք է ձեռնարկի» (էջ 13-14): Շ. Թորոսյանի այս հայրենասիրական մտորումները, մեղմ ասած, կարող են ոչ ճիշտ ընկալվել մեր հարևանների և առհասարակ միջազգային հանրության կողմից:

Դժվար է համաձայնվել հեղինակի այն պնդմանը, որ Հայաստանի մանդատի հարցը տապալվեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի խարդավանքների արդյունքում (էջ 32): Անդրադառնալով այն հարցին, որ Հունաստանի վարչապետ Վենիզելոսի հորդորով Հայաստանի և Պոնտոսի միջև ռազմական կոնվենցիա էր կնքվել բոլշևիկյան ներխուժման դեմ պայքարելու համար, Շ. Թորոսյանը գրում է, որ «հայ-պոնտական հնարավոր այդ դաշինքը զգալիորեն կուժեղացներ տարածաշրջանում բոլշևիկների դեմ բարձրացված

պատնեշը» (Էջ 44): Մեր կարծիքով, այս գնահատականը պարունակում է չափազանցության տարրեր:

Կարծում ենք, որ նշված և նմանատիպ թերությունները դույզն-ինչ չեն ազդել գրախոսվող գրքի ընդհանուր որակի վրա: Գիտական և տեսական բարձր մակարդակով շարադրված Շ. Թորոսյանի աշխատությունը, մեր խորին համոզմամբ, իր արժանի տեղը կգրավի հայ դիվանագիտության և Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների շարքում:

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ